

Ο ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΗΜΕΡΑ

Τήνος, 19-21 Σεπτεμβρίου 2011

ὀργάνωση·
Εἰδικὴ Συνοδικὴ Ἐπιτροπὴ Λειτουργικῆς Ἀναγεννήσεως

εἰσήγηση

ΓΡ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ

ΟΜΟΤΙΜΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

“Θέματα μετάφρασης, ὑμνολογίας καὶ μουσικῆς”

ΓΡ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ

“Θέματα μετάφρασης, ύμνολογίας και μουσικῆς”

Αιδεσιμολογιώτατε Πρόεδρε τῆς συνεδρίας,
 Σεβασμιώτατοι Μητροπολίτες,
 Ἀγαπητοὶ Συνάδελφοι, Καθηγητὲς καὶ Καθηγήτριες,
 Σεβαστοὶ μου Γέροντες,
 Κυρίες καὶ Κύριοι·

π ρ ο ο ἰ μ ι ο

“... Σπεύδω ἀρχὴ-ἀρχὴ νὰ σᾶς πῶ πῶς μὲ διακατέχει
 δέος, κάθε φορά πού μὲ κάποια εὐκαιρία καταπιάνομαι μὲ
 τὴν ύμνολογία τῆς λατρείας μας. Ἄν ἡ σαφὴς ὁμολογία ἐνὸς
 ύμνογράφου, δηλαδὴ “ύμνους ὑφαίνειν συντόμως τεθηγμένους
 ἐργῶδές ἐστιν” θέλει νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀνθρώπινη ἀδυνα-
 μία γιὰ ὕμνηση ‘κατ’ ἀξίαν’, ὁ ὁμιλητὴς πού ἔχει τὴν τιμὴ
 νὰ ἴσταται ἐνώπιόν σας ὁμολογεῖ καὶ τὴν ποιητικὴ ἔνδεια καὶ
 τὴν θεολογικὴ ἀτέλεια νὰ προσεγγίσει τὰ ύμνογραφικὰ κεί-
 μενα καὶ τὰ ἐρμηνεύσει ὀρθά. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἀπόλυτα
 θέματα· ὁ ὕμνούμενος εἶναι ὁ Θεὸς καὶ οἱ ὕμνητὲς-ποιητὲς

εἶναι ἅγιοι μὲ βιωματική σχέση μαζί του, καὶ ὁ λόγος εἶναι ποιητικός, οὐρανοῦψής, ἀφοῦ φτάνει στὰ κράσπεδα τῆς δόξης καὶ τῆς μεγαλωσύνης τοῦ Θεοῦ, κι εἶναι μαζί ἀναλλοίωτος καὶ διαχρονικός, –ἀπὸ τότε, τὸ ὅποιοδήποτε χρονικὰ τότε, ἴσαμε τώρα–, ποὺ ἐγγίζει τὶς καρδιές τῶν πιστῶν καὶ τὶς ἐκφράζει.

‘Όταν ἄρχισα νὰ γράφω, αὐτὲς οἱ σκέψεις πρωτοφύτρωσαν στὸ νοῦ μου· καὶ τὶς θεωρῶ σὰν μιὰν ἔμπνοια ἀνωθεν νὰ φυλαχτῶ ἀπὸ ἀμετροέπειες καὶ ρητορικὰ καμώματα. Στὸν σεπτὸ χῶρο τῆς ἱερῆς ὑμνολογίας, δηλαδὴ τῆς ποιήσεως καὶ τῆς μουσικῆς στὴ λατρεία, μὲ τὶς ὁποῖες γευόμαστε ἀπ’ τὴ γῆ τοὺς οὐρανοὺς, δὲν χωροῦν περιττὰ λόγια. ...”.

Αὐτὸ τὸ μικρὸ προοίμιο, ὡς ἐδῶ, εἶναι ἓνα ἀπόσπασμα ἀπ’ τὸ προοίμιο τῆς ὁμιλίας μου κατὰ τὸ Β’ Λειτουργικὸ Συμπόσιο, στὸ Βόλο τὸ 2000, μὲ θέμα καὶ τότε «Ἡ μουσικὴ ἐκφραση τῶν λειτουργικῶν ὑμνων καὶ ἡ δυνατότητα μετάφρασῆς τους στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα».

[Β’ Λειτουργικὸ Συμπόσιο,....]

Α’.

Θεωρῶ χρήσιμο νὰ μεταφέρω πάλι ἐδῶ στὴν σύναξή μας “ἐπὶ τὸ αὐτό” τοὺς τίτλους τῶν παραγράφων τῆς διαπραγμάτευσης τοῦ θέματος ἐκείνης τῆς εἰσηγήσεώς μου, μὲ βραχύτατη περιγραφή τοῦ περιεχομένου τους, ἢ καὶ τωρινὸ σχολιασμό τους· θὰ τὸ πράξω ὅμως στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρουσίας εἰσηγήσεώς μου.

Κι ἔχω μιὰ κάποια δυσκολία, –ἴσως παρόμοια καὶ μὲ ἄλλους ὁμιλητές–, τί νὰ πῶ καὶ νὰ ἴναι πρωτότυπο, δηλαδὴ νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνω τὰ ἴδια πράγματα. Γιατὶ σὲ ἀρκετὲς εὐκαιρες περιστάσεις, –στὴν διδασκαλία μου στὸ πανεπιστήμιο, σὲ συνέδρια, σὲ σχετικὲς συγγραφές σὲ συλλογικούς τόμους–, ἀσχολήθηκα μὲ τὰ θέματα τῆς λατρείας μας γενικὰ καὶ τῆς μουσικῆς ὡς ἐνδύματος τῶν ὕμνων εἰδικότερα. [πρβλ. “ἡ τῶν ἡχῶν τερπνότης”, “ἡ οὐσία τῆς λατρείας”, “ἡ εἰς οὐρανὸν ἀνοδος”, “ἡχος καθαρὸς ἐροταζόντων”, κ. ἄ.]. Βέβαια, δὲν θεωρῶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ γνωρίζετε· ἄλλωστε εἶναι δημοσιευμένα σὲ βιβλία ποὺ ἴσως εἶναι ἔξω ἀπ’ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν περισσοτέρων ἀπὸ σᾶς. Τὸ πρόβλημα εἶναι δικό μου. Τί νὰ πῶ τώρα καὶ πῶς νὰ τὸ πῶ, νὰ εἶναι πρόσφορο στὴν παροῦσα περίσταση. Καμιὰ φορὰ καὶ ἡ διατύπωση τῶν λεγομένων ἐδῶ κι ἐκεῖ εἶναι δεσμευτικὴ· εἶναι ἀποτύπωση μιᾶς εὐτυχοῦς ἐμπνεύσεως ποὺ θὰ ἤθελες νὰ τὴν ἐπαναλάβεις αὐτούσια· κι ὁμως ἴσως πρέπει νὰ τὴν παραλείψεις.

Θέλω, ὥστόσο, νὰ ἐπιμείνω λίγο σὲ δυὸ καίριες ἐπισημάνσεις.

§ α. “συναμφότερο” ἢ συνομοουσιότητα λόγου καὶ μέλους.

Νὰ ἀποσαφηνισθῇ πρῶτα ὅτι ὁ ὅρος “μέλος” ἐξ ὀρισμοῦ του ἐμπερικλείει τὸν λόγο. Διδάσκει ὁ Πλάτων [Πολιτεία 398d]· «τὸ μέλος ἐκ τριῶν συγκείμενον, λόγου τε καὶ ἀρμονίας καὶ ρυθμοῦ». Ἡ ἀρμονία ἐδῶ σημαίνει μουσική. Μέ-

λος εἶναι τὸ πᾶν ἄκουσμα, ἢ ἡχητικὴ ἐκφραση τῆς μουσικῆς τέχνης· καὶ στὸ χῶρο τῆς ὀρθόδοξης λατρείας εἶναι φωνητικὴ ἐκφορά, χωρὶς δηλαδὴ τὴν χρῆση ὀργάνων. Ὡστόσο, ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται, ἢ καὶ ἴσως προσφέρεται, μὲ πολὺ ἐξειδικευμένη ἔννοια νὰ χαρακτηρίζει τὸ ὅποιο μουσικὸ ἔνδυμα τοῦ λόγου, ἀφοῦ κανένας ἄλλος ὅρος δὲν εἶναι ἀρμόδιος· οὔτε ‘μουσική’, οὔτε ‘μελωδία’, οὔτε ‘ψαλμωδία’, γιατί αὐτοὶ –καὶ ἄλλοι ἀκόμα– δηλώνουν κάτι συγκεκριμένο κάθε φορά. Φυσικὴ ἀπόρροια αὐτοῦ τοῦ ὀρισμοῦ εἶναι ἡ “συνομοουσιότητα” λόγου καὶ μουσικῆς· ὁ λόγος εἶναι ψαλτὸς καὶ ἡ μουσικὴ εἶναι λογικὴ.

Ἡ ὑμνολογία, ὡς “συναμφότερο” λόγος καὶ μέλος, ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς σπὶς λατρευτικὲς συνάξεις τῆς Ἐκκλησίας. Κι ὅταν διαμορφώθηκε σὲ τέλειες ποιητικὲς μορφές, ἀρχισε νὰ καταγράφεται καὶ μὲ τὴν σημειογραφία, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 1' αἰῶνα, ἢ καὶ λίγο νωρίτερα. “Ἡ σημειογραφία ἢ σηματογραφία εἶναι ἀποκύημα τοῦ βυζαντινοῦ πνεύματος καὶ πολιτισμοῦ καὶ εἶναι ἓνα σοφὸ σύστημα, στὴν κυριολεξία ἓνα ἡχητικὸ ἀλφάβητο, ἀπότοκο τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου τῶν γραμμάτων, γιὰ τὴν τέλεια ἐκφραση τῆς μονοφωνικῆς λογικῆς μουσικῆς. Τὰ σημάδια ἢ σηματοφῶνα, ὡς ἡ τέλεια μουσικὴ ἀνάπτυξη τῶν τόνων καὶ πνευμάτων τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς, παρασημαίνουν καὶ πὶς πιὸ λεπτὲς καὶ μυχιώτατες ἐκφράσεις τοῦ λόγου, τὸ ‘πάθος’ τοῦ λόγου, ὅταν αὐτὸς συνεκφέρεται μὲ μέλος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν τὸ ποιητικὸ κείμενο κάττω ἀπ’ τὰ σημάδια τῆς σημειογραφίας εἶναι ἄτονο. Ἡ, γιὰ νὰ τὸ πῶ ἀλλοιῶς, ἢ διπλῆ παράλληλη γραφικὴ πα-

ράσταση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων τοῦ λόγου καὶ τῶν ἑλληνικῶν σημασιῶν τοῦ μέλους, εἶναι τὸ τελειότερο μελικὸ ἀλφάβητο τῆς οἰκουμένης, ποὺ ὁ Θεὸς εὐδίκησε νὰ ἐπινοηθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ ἀπ' τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα”.

[Ἦχος ἑορταζόντων, ...]

Τὸ “συναμφοτέρω” σημαίνει τὴν ταυτόχρονη ἰποίηση λόγου καὶ μέλους μὲ ὑπεροχὴ τῆς μουσικῆς κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μελικῶν ποσῶν μὲ συγκεκριμένους φωνητικὰς ὀξύτητες. Πάντως ἡ προὔπαρξις τοῦ λόγου στὴν διάνοια, ἢ μὲ ἄλλα λόγια, ἡ γενεσιουργὸς ποιητικὴ διάθεσις γιὰ δημιουργία τοῦ συναμφοτέρου, λόγου καὶ μέλους, ἀναφύεται ἀπ' τὸν ἐνθετο λόγο, ὁ ὁποῖος μᾶς διακρίνει καὶ μὲ τὸν ὁποῖο ὁ λογικὸς ἀκριβῶς ἄνθρωπος ἀναφέρεται στὸν Θεό. Συμβαίνει βέβαια ὁ ἑλληνικὸς λόγος νὰ εἶναι μουσικὸς ἐκ γενετῆς· τὰ πέρα ὁμως αὐτῆς τῆς ἐμφυτῆς μουσικότητος τὰ ρυθμίζει, τὰ συμπληρώνει καὶ τὰ τελειοῖ ἡ μουσικὴ τέχνη.

[Β' Λειτουργικὸ Συμπόσιο, ...]

Μετὰ ἀπ' αὐτὴν τὴν διασάφηση κατανοοῦμε καλύτερα ὅτι κατὰ καιροὺς καὶ σὲ περιόδους ἀνθήσεως τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης ἔχουμε νέες μελοποιήσεις τῶν ἰδίων ὕμνων ἢ ψαλμῶν ἀπὸ διαφόρους περίφημους μελοποιούς, ποὺ σφραγίζουν τὴν κάθε ἐποχὴ μὲ τὴν τέχνη τους καὶ ἐμπλουτίζουν τὴν ὕμνητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐπ' ἀρχῆς λοιπὸν τὸ ταυτόχρονο συναμφοτέρω, λόγος καὶ μέλος, κατὰ τὴν πρώτη ποιητικὴ δημιουργία καὶ ἐκφορὰ τῶν ὕμνων, ἀλλὰ σαφῶς ὁ λόγος προὔπαρχει καὶ τὸ μέλος ἐπέεται. Ὁ λόγος εἶναι τὸ κύριον καὶ ὁ σκοπός· τὸ μέλος εἶναι τὸ ὄχημα καὶ τὸ μέσον. Καί, μὲ μιὰ ποιητικώτερη

έκφραση, λόγος και μέλος είναι οι δύο φτερούγες με τις οποίες μπορούμε να φτερουγίσουμε, πάνω απ' τὰ γήινα, σὲ χώρους οὐράνιους καὶ ὑπερουράνιους, καὶ νὰ ὑμνήσουμε ὡς πιὸ πλησιανοὶ καὶ οικεῖοι τὴν δόξα τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ θαῦμα τῆς δικῆς μας σωτηρίας. Καὶ ὄχι, ὅτι ὁ Θεὸς ἔχει ἀνάγκη νὰ τοῦ ὑμνοῦμε τὴν δόξα, ὅπως λέει ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀλλὰ ὅτι “σὲ βούλεται ἄξιον εἶναι τοῦ δοξασθῆναι”. [Β' Λειτουργικὸ Συμπόσιο,...]

“Ἡ φροντίδα γιὰ θεοσέβεια, ἡ εὐπρέπεια καὶ ἡ ἐτοιμασία τῶν ἐλλήνων καὶ ἐλληνοφώνων –βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν– καὶ παντοιογλώσσων ἄλλων ὀρθοδόξων χριστιανῶν νὰ μιλήσουν στὸ Θεὸ καὶ στοὺς ἀγίους τοῦ δημιουργῆσαν ἕναν ἀπ' τοὺς μεγαλύτερους μουσικοὺς πολιτισμοὺς τῆς οἰκουμένης, τὸν βυζαντινὸ καὶ μεταβυζαντινὸ, ποὺ εἶναι καὶ ὁ μακροβιώτερος ἀνάμεσα στοὺς γνωστοὺς μουσικοὺς πολιτισμοὺς, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ὁμοιογενῆ γραπτὴ παράδοσή του”. [Ἦχος ἑορταζόντων,...]

“Ἡ Ψαλτικὴ στὴν ὀρθόδοξη λατρεία εἶναι λογικὴ μουσικὴ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ μουσικὴ ἀποτελεῖ τὸ ἔνδυμα τοῦ λόγου, ἢ, κατὰ πῶς λέει ὁ Γρηγόριος Νύσσης “ἡ μουσικὴ ἐρμηνεύει τὴν τῶν λεγομένων διάνοιαν”. Κατὰ συνέπεια, ἡ Μουσικὴ αὐτὴ ὡς Ψαλτικὴ Τέχνη τῆς λατρείας περιφρουρεῖ καὶ διαφυλάσσει καὶ παραδίδει τὴν γλώσσα μας τὴν ἐλληνικὴ ἀλώβητη καὶ καθαρὴ, μὲ τὴν ποικιλία τῶν καταλήξεών της, μὲ τοὺς τόνους καὶ τὰ πνεύματά της, ὅπως πέρασαν καὶ ἀναπτύχθηκαν στὴν σημειογραφία της, γιὰ αὐτὰ εἶναι μελικὰ στοιχεῖα καὶ ἔχουν ἐκφραστικὸ βᾶρος ἀνεπανάληπτο. Ντυμένη μὲ τὸ μέλος τῶν ψαλμάτων ἡ γλώσσα μας ἐγίνε ἱερὴ, καθ-ιερώθηκε, καὶ φθέγγεται πὺς προσευχὲς τῶν ὀρθοδόξων ἐλλήνων ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ”. [Ἡ τῶν ἤχων τερπνότης,...]

§ β. ἰσοκυρότητα τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης μὲ τις ἄλλες καλὲς τέχνες.

Ὅμιλοῦντες γιὰ τὸ συναμφοτέρο, λόγο καὶ μέλος, τὴν ὀρθόδοξη ὑμνολογία, μιλοῦμε γιὰ μιὰ τέχνη ὑψηλὴ καὶ πανθαύμαστη, καὶ κορυφαία δημιουργία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύ-

ματος και ἀειφόρα συνοδοιπορία στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ σχεδὸν καταντάει νὰ εἶναι ἡ σύνολη ἐκφραση καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς Ἐκκλησίας· καὶ μάλιστα διπλοσύνθετη καὶ τελειότητα: ποίηση καὶ μουσική. Καὶ ρωτάω: δὲν τὴν καταλαβαίνουμε αὐτὴν τὴν τέχνη; ἢ καλύτερα, δὲν μᾶς ἐγγίζει; Ἄν συμβαίνει κάτι τέτοιο πρέπει ν' ἀναρωτηθοῦμε: φταίνει ἡ τέχνη ἢ φταῖμε ἐμεῖς; Καὶ θὰ τολμήσω μὲ σύγκριση· Ἡ Ψαλτικὴ Τέχνη, ὡς συναμφοτέρω πάντοτε λόγος καὶ μέλος, ἔφτασε στὴν κορυφωσὴ τῆς τὸν ἰδ' καὶ ἰε' αἰῶνα, ὡς παράλληλη ἐκφραση τῶν ἄλλων καλῶν τεχνῶν, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς, κυρίως, ἀλλὰ καὶ τῆς κεντητικῆς, καὶ γέμιζε τοὺς μεγάλους καὶ μικρότερους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς οἰκουμένης ὡς περιήχημα καὶ λάλημα καὶ ἄκουσμα. Καὶ συμβαίνει τὸ μέγα παράδοξο: τὰ μὲν θαυμάσια βυζαντινὰ ἀρχιτεκτονήματα, τοὺς ναοὺς δηλαδή, καὶ τὶς θαυμάσιες ζωγραφικές, ὡς ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες καὶ φορητὲς εἰκόνες καὶ μινιατοῦρες στὰ χειρόγραφα, καὶ κοσμήματα καὶ ποικίλματα, τὰ συντηροῦμε – τὰ διατηροῦμε – τὰ ἐκθέτουμε νὰ τὰ βλέπει ὅλος ὁ κόσμος (καὶ μὲ εἰσιτήριο μάλιστα) καὶ νὰ τὰ θαυμάζει· κι ἐμεῖς καυχόμαστε τὴν καλὴ καύχησιν ὅτι εἶναι ὁ ἀνεπανάληπτος ἢ καὶ ἀνυπέρβλητος πολιτισμὸς μας. Καὶ ρωτάω πάλι: πόσο τὰ καταλαβαίνει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, γιὰ τὸν ὅποιο ἐνδιαφερόμαστε τώρα, μὲ πρόσχημα τάχα τὴν ἀκαταληψία τοῦ λειτουργικοῦ λόγου, ἢ πόσο αὐτὲς οἱ ἄλλες καλὲς τέχνες ἐγγίζουν τὸν σύγχρονο ἄνθρωπο; Ἄν τὰ καταλαβαίνουμε ἢ ἂν μᾶς ἐγγίζουν εἶναι παραλογισμὸς νὰ θέλουμε νὰ τὰ ἀλλάξουμε· καὶ δὲν νομίζω ὅτι ἐξέλιπε τόσο

ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ζῆλος γιὰ τὴν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ, ὅσον ἀφορᾷ στὰ μέσα καὶ τοὺς τρόπους τῆς λατρείας του. Ἄν δὲν τὰ καταλαβαίνομε ἢ ἂν δὲν μᾶς ἐγγίξουν θὰ ἔπρεπε νὰ τὰ παραμερίσουμε, ἢ νὰ τὰ σκεπάσουμε μὲ πανιὰ καὶ κουρτίνες, ὅπως ὅταν ἐγκαταλείπουμε γιὰ πολὺ καιρὸ ἓνα ἀρχοντικό σπίτι, ἢ ἐτοιμαζόμαστε γιὰ μετακόμιση. Ἀλγεινὴ εἰκόνα καὶ σκληρὰ λόγια. Ἀκριβῶς αὐτὸ ἐπιχειρεῖται μὲ τὴν κακομεταχείριση ἢ ἐγκατάλειψη τῆς ἄλλης καλῆς τέχνης, τῆς ὑμνολογίας στὴ λατεία, τοῦ λόγου καὶ τοῦ μέλους.

Θεωρῶ ὅτι ἐγίνε κατανοητὴ ἡ φύση καὶ ἡ οὐσία τῆς ὑμνολογίας· εἶναι, δηλαδή, μιὰ καλὴ τέχνη, ἰσόκυρη καὶ παράλληλη μὲ τὶς ἄλλες καλὲς τέχνες, μὲ μιὰ συνοδωπιρία στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς ἴσαμε τώρα, καὶ κυρίως κατὰ τὴν ὀψιμὴ βυζαντινὴ καὶ τὴν μεταβυζαντινὴ καὶ τὴν νεώτερη ἑλληνικὴ ἐποχὴ, πού ἐκφράζουν τὴν ὀρθόδοξη λατεία. Καὶ θὰ φέρω μιὰν εἰκόνα ἀκόμα, πού πολλές φορές τὴν ἀνέφερα στὴν πανεπιστημιακὴ μου διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ σὲ ψαλτικά συνέδρια, γιὰ νὰ ψέξω –ἢ νὰ τὸ πῶ ἡπιότερα– νὰ καταστήσω ἐμφαντικὰ σαφές ὅτι ἡ τάχα ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση, ἀνεξέλεγκτη ὅπωςδήποτε, τῆς σημειογραφίας τῆς Ψαλτικῆς τέχνης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ μέλους ὡς ἀκούσματος, καταπτάει νὰ εἶναι ἀλλοίωση καὶ φθορὰ τῆς ψαλτικῆς παράδοσης, πού εἶναι κοινὸ κληροδότημα.

Κοινὸ κληροδότημα λέγω καὶ ἐννοῶ 'ἐθνικὸ κεφάλαιο', ἐθνικὸ μνημεῖο, καὶ τὰ ἐθνικὰ μνημεῖα ἀνήκουν σὲ ὅλους καὶ εἶναι σεβαστὰ ἀπολυπραγμόνητα. Δὲν μπορεῖς –δὲν σοῦ ἐπιτρέπεται– σὲ ἓνα ἄγαλμα, σὰν τὸν Ἑρμῆ τοῦ Πραξι-

τέλη ἢ τὰ γλυπτά τοῦ Παρθενῶνα νὰ πάρεις ἕνα καλέμι κι ἕνα σφυρὶ καὶ νὰ πῆς· ‘αὐτὴ ἡ μύτη δὲν μοῦ ἀρέσει’, καὶ νὰ τὴν πελεκήσεις ὅπως θέλεις, ἢ ‘αὐτὸ τὸ πηγούνι ἄς τὸ κάνω ἔτσι’, καὶ νὰ τὸ πελεκήσεις· εἶναι ἔγκλημα, ἔγκλημα μέγιστο, ἐθνικὴ συμφορά!. Ἡ νὰ θελήσεις νὰ τοῦ βάλεις ἕνα προσωπεῖο τῆς ἀρεσκείας σου, κι ἕνας ἄλλος ἕνα ἄλλο προσωπεῖο πάνω σ’ αὐτό, κι ἕνας τρίτος ἀκόμα ἐν’ ἄλλο προσωπεῖο, καὶ ἄλλα καὶ ἄλλα ἀκόμα, ποὺ ἂν μένουν πολὺ μὲ τὸν καιρὸ φθείρονται κιόλας καὶ κατανοῦν ἐλεεινὸ θέαμα. Τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὸ μέγα-μέγιστο ἐθνικὸ μνημεῖο, τὴν Ψαλπικὴ μας Τέχνη, τὴν τέχνη τῆς ὑμνολογίας τῆς ὀρθόδοξης λατρείας μας· τέτοιες μεταχειρίσεις εἶναι ἔγκλημα.

[Καταληκτῆριος Δ’ Διεθνoῦς Συνεδρίου, «Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλπικῆς Τέχνης», 8-11 Δεκεμβρίου 2009]

Τουναντίον, χρέος μας εἶναι ἡ ἀποκατάσταση στὸ πρωτόκοπο κάλλος τους. Νὰ τὰ θαυμάζουμε καὶ νὰ παίρνομε “Φωτιά” – “ἀμπάριζα” ποὺ λέγαμε στὰ παιδικὰ μας παιχνίδια– καὶ νὰ τραβᾶμε μπροστά. Νὰ πορευόμαστε μπροστὰ δημιουργῶντας τὴν δική μας τέχνη, τὸν δικό μας πολιτισμό, καὶ ἐν προκειμένῳ τὴν δική μας ὑμνολογία, ὅπως ἡ παράδοση θὰ ἐμπνέει καὶ θὰ κανοναρχεῖ καὶ ὁ καλὸς Θεὸς θὰ εὐλογεῖ.

B'.

§ ὡς πρὸς τὴν μετάφραση τῶν ὕμνων

Τώρα ἐδῶ θὰ ἀναφερθῶ στοὺς τίτλους τῶν παραγράφων τῆς εἰσηγήσεώς μου, ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀρχή, στὸ Β' Λειτουργικὸ Συμπόσιο, τὸ σωτήριο ἔτος 2000, καὶ θὰ κάνω μικρὰ σχόλια, συνοψίζοντας ἢ τονίζοντας τὰ νοούμενα τῶν λεγομένων μου ἐκεῖ.

A'.

α. "Ἡ μουσικὴ ἐρμηνεύειν βούλεται τὴν τῶν λεγομένων διάνοιαν" (Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὴν ἐπιγραφήν τῶν ψαλμῶν*, Βιβλίον Α' κεφ. Γ', PG 44,444d).

☞ Ἡ μουσικὴ βοηθάει καὶ ἐρμηνεύει τὸ νόημα τῶν λεγομένων ποιητικὰ στοὺς ὕμνους, γιὰ καλύπτερι κατανόησή τους, μὲ τοὺς ἐκφραστικούς τρόπους ποὺ διαθέτει. Καὶ βοηθῶντας τὴν κατανόηση τοῦ λόγου τῶν ὕμνων λειτουργεῖ ἐρμηνευτικὰ νὰ καταλαβαίνουμε παράλληλα τὸν παρόμοιο λόγο, ἢ τὴν γλῶσσα, τῶν ἄλλων δύο εἰδῶν λατρευτικοῦ λόγου· τοῦ βιβλικοῦ καὶ τοῦ εὐχητικοῦ.

β. τὰ εἶδη τῶν ὕμνογραφημάτων.

☞ Ἡ ποικιλία τῶν εἰδῶν τῶν ὕμνογραφημάτων, ὀριστικοποιημένων σχεδὸν ὅλων τὸν ια' - ιβ' αἰῶνα, φανερώνουν τὸν μέγα καὶ ποικίλο πλοῦτο τῆς ὕμνήσεως κατὰ τὴν ἀναφορά μας στὸν Θεό. Ὅλα τὰ εἶδη τῶν ὕμνογραφημάτων, ὡς στέρεες καὶ παραμόνιμες μορφές ποιήσεως, καὶ βέβαια σ' ἓναν

ψηλότερο ἀναβαθμὸ γιὰ “κατ’ ἀξίαν” ὕμνηση, ἔμειναν ἀναλλοίωτα καὶ χρησίμευσαν ὡς πρότυπα κατὰ τὴν ποίηση νέων ὑμνογραφημάτων.

γ. οἱ τρόποι μελικῆς μεταχειρίσεως.

☛ Ἡ μελικὴ μεταχείριση, ποικίλη καὶ αὐτῆ, νοεῖται ὡς τὸ ἔνδυμα τῶν ὕμνων, ἄλλοτε ἀπλὸ καὶ ἄλλοτε περίτεχνο, καὶ κάποτε μὲ ἀπέριττο ἀλλὰ πάντοτε κομψὸ ὕφος, καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις περίτεχνο καὶ μελισταγές, μὲ πανηγυρικούς πλατυσμούς καὶ ἀσυγκράτητους ἀλαλαγμούς χαρᾶς καὶ ἀγαλλιᾶσεως. Καὶ νοεῖται στὴ μελικὴ μεταχείριση ἡ κινουῦσα τὸ μέλος αὖρα, δηλαδὴ ὁ ρυθμὸς, μὲ τὴν ποικιλία τῶν ρυθμικῶν ποδῶν γιὰ ἔμφαση τῶν τονισμῶν τοῦ κειμένου, καὶ ἄρα εὐκόλυνση στὴν κατανόηση τῶν νοημάτων.

δ. οἱ “θέσεις” τῆς μελοποιίας.

☛ Ἡ μελοποιία, ὡς τέχνη καθαυτῆ, ἐποίησε πῶς λεγόμενες “θέσεις” τῶν σημαδιῶν καὶ καθιέρωσε συγκεκριμένο μέλος γιὰ συγκεκριμένους ὅρους καὶ συγκεκριμένα νοήματα τῶν ὕμνων, καὶ σὲ συγκεκριμένα σημεῖα μιᾶς μουσικῆς περιόδου: στὴν ἀρχή, στὴ μέση καὶ στὸ τέλος. Αὐτὴ ἡ παγίωση τοῦ συναμφοτέρου, λόγου-μέλους, καὶ ἡ ἀναλλοίωτη ἐπανάληψή τους, αἰῶνες τώρα, εἶναι τὸ πολύμορφο ἠχητικὸ στερέωμα ποὺ πληροῖ τὸ μεσοδιάστημα γῆς καὶ οὐρανοῦ, γιὰ νὰ νοιώσουμε πιὸ πλησιανοὶ στὸ Θεὸ κατὰ τὴν ἀνάπνευσή τῶν ὕμνων μας.

ε. τὰ μελικά τόξα τοῦ συντόμου μέλους.

☛ Αντίστοιχη λειτουργία με τις θέσεις για τὰ ἀργὰ κυρίως μέλη, ἐπιτελοῦν τὰ συγκεκριμένα μελικά τόξα κατὰ τὴν σύντομη ψαλμώδηση τῶν ὕμνων. Καὶ γνωρίζονται πλέον οἱ ὕμνοι ὄχι τόσο ὡς ποιητικὰ κείμενα ἀλλὰ ὡς “μελικοί” –νὰ τὸ πῶ καὶ πῶ ἀπλᾶ– ὡς “τραγουδιστικοὶ” σκοποὶ. Λέμε “Ἀνοίξω τὸ στόμα μου” καὶ ἐνηχεῖ στὴν ἀκοή μας τὸ μέλος του· “Ἀναστάσεως ἡμέρα” καὶ μαζὶ μετὰ τὸ μέλος ἔρχεται στὴν καρδιά μας τὸ Πάσχα καὶ μυρίζει ἔαρ καὶ εὐωδία· ἢ “Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ” κι ἡ ψυχὴ μας φτερουγίζει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ κάθε θεοφύλαχτα κάστρα τῆς ἱστορίας μας.

ς. τὸ μελίζειν, ἄρα καὶ ψάλλειν, κατὰ τὰ νοούμενα.

☛ Τὸ μελίζειν καὶ ψάλλειν “κατὰ τὰ νοούμενα” εἶναι ἕνας ἀπ’ τοὺς μελοποιητικούς κανόνες, ποὺ βοηθεῖ πολὺ στὴν ἔκφραση καὶ τὴν μελικὴ ἑρμηνεία τῶν νοουμένων: ὕψος, ὄρος, οὐρανός, ἀνάστασις, ἢ βάθος, ἀδης, ἢ χαρὰ – λύπη, ζωὴ – θάνατος, ἁμαρτία, σκότος, καὶ τὰ παρόμοια.

Β’.

α. ἡ γνώση τῶν ψαλομένων: “ἄραγε γνώσκεις ἂ ἀναγινώσκεις;”

☛ Οἱ ὕμνοι εἶναι ποιημένοι στὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τους, μετὰ ἐξαίρεση τοὺς Κανόνες, στοὺς ὁποίους, καὶ μάλιστα στοὺς βραχεῖς εἰρμούς καὶ τὰ τροπάρια, τὰ νοήματα εἶναι πυκνὰ γιὰ νὰ χωροῦν στοὺς κομφοὺς στενοὺς στίχους. Ἡ μουσικὴ

ὡς ἔνδυμά τους τοὺς καθιστᾷ κατανοητοὺς. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἐκκλησιάζονται καὶ τοὺς ἀκοῦν τοὺς ὕμνους, ποὺ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐπαναλαμβάνονται συχνά, ὅπως οἱ καταβασίεις, τὰ ἀναστάσιμα ἑξαποστειλάρια καὶ ἀπολυτίκια καὶ κοντάκια καὶ ἄλλα ἀκόμα, “γινώσκουν ἢ ἀναγινώσκουν” καὶ αὐτὰ ποὺ ἀκοῦνε.

β. εἶναι ἀκατάληπτα τὰ λειτουργικὰ κείμενα;

☞ Τὸ ἐρώτημα μπορεῖ νὰ ἐπιδέχεται πολλές ἀπαντήσεις. Ἀπὸ ὅλη τὴν ἐκθεση ἐδῶ περὶ λόγου καὶ μέλους ἀπορρέει ὅτι οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι κατανοοῦν τὰ νοήματα τῶν ἀκουομένων στὴ λατρεία σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ. Μὰ θέλου-
με ἢ λατρεία νὰ προσλαμβάνει χαρακτῆρα φροντιστηρίου ἐλληνικῆς γλώσσας γιὰ ἀλλογλώσσους, ἢ ἀναλύσεως θεολο-
γικῶν ὅρων, ἢ ἐξετάσεως καὶ ἱστορικῆς διακριβώσεως γεγονό-
των ποὺ τυχὸν ἀναφέρονται στοὺς ὕμνους; Ἀκόμα κι ἂν κάποι-
α λεγόμενα ἢ ψαλλόμενα μένουν ἀκατάληπτα σὲ πολ-
λοὺς, ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι οἱ ἴδιοι προτιμοῦν νὰ μένουν στὴν
ζοητεία καὶ τὸ μυστήριό τοῦ ἀκατάληπτου· τοὺς ἀρκεῖ τὸ μου-
σικὸ περιήχημα καὶ ἡ ὅλη αὐρα τῆς λατρείας ποὺ ἀναδύει
γύρω τους καὶ τοὺς κατανύσσει.

*γ. τὸ συναμφοτέρο λόγου καὶ μέλους: ἢ ἀλλαγὴ τοῦ ἐνὸς
συμπαρασύρει καὶ τὸ ἄλλο.*

☞ Ἡ δυνατότητα μετάφρασης τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῶν ὕμνων, ὑπαρκτὴ καθ' ἑαυτὴν, προσκρούει, πέρα ἀπὸ ἐνδογε-
νεῖς δυσκολίες ἀποδόσεως θεολογικῶν ὅρων καὶ νοημάτων, καὶ
στὸ μουσικὸ ἔνδυμα τοῦ λόγου, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπηρεάζει σὲ

πολλές περιπτώσεις καταστροφικά.

Ὁ ἀπολυπραγμόνητος σεβασμὸς στὸ πατροπαράδοτο κληρονόμημά μας, ποὺ εἶναι ὁ πολιτισμὸς μας, δὲν ἐπιτρέπεται φθορὰ καὶ ἀλλοίωση· γιατί θὰ πρόκειται γιὰ βεβήλωση καὶ ἱεροσυλία.

δ. δυνατή –καὶ εὐκταία– ἢ μετάφραση τῶν ὕμνων γιὰ παράλληλη βοήθεια.

☛ Θεωρῶ ὅτι δὲν χρειάζεται κανένα σχόλιο σ' αὐτὴν τὴν διατύπωση. Εἶναι ὅπωςδὴποτε δυνατή, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ εὐκταία ἴσως εἶναι ἐπιτακτικὰ ἀναγκαία ἢ μετάφραση τῶν ὕμνων γιὰ παράλληλη, ἐξωλατρευτικὴ βοήθεια.

πρόταση· νέα δημιουργία λόγου καὶ μέλους.

☛ Ὡς ἀκροτελεύτιο λόγο σ' ἐκείνη τὴν εἰσήγηση εἶχα ἀναφέρει μιὰ τολμηρὴ πρότασή μου, διατυπωμένη μὲ τὴν ἰκμάδα τῆς νεότητος –στὰ εἰκοσιέξι μου χρόνια (ἀνοιξη τοῦ 1966)– σπὺς ἀπαρχές τῆς ἐνασχολήσεώς μου μὲ τὴν ὑμνολογία τῆς λατρείας μας.

«... Καὶ ἴσως πρέπει [ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία] νὰ ἐπισκοπήσει στὸν συντελεσμὸ ἑνὸς ἄλλου ποιητικοῦ εἴδους, –δὲν ξέρω πῶς μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ–, συντομοτέρου, ἱκανοῦ ὁμῶς νὰ περιλάβει ὅλον τὸν Ὁρθρο μέχρι τοὺς αἴνους, μὲ νέα γλῶσσα, νέα δομὴ, νέα μορφή, ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιο, βέβαια, δόγμα, τὰ ἴδια δοξολογητικὰ ἢ παρακλητικὰ στοιχεῖα, τὴν ἴδια μουσικὴ σὲ καινούργια σύνθεση καὶ λειτουργία τῶν στοιχείων τῆς. ... Σὲ μιὰ τέτοια εὐκταία νέα δημιουργία ἢ γλῶσσα

νά εἶναι ἡ ‘κοινὴ’ σύγχρονη, ποιητικὰ δουλεμένη, καὶ ἡ ψαλ-
τικὴ ἐπιτήδευση, ὡς ἔνδυμα τοῦ λόγου, νά εἶναι ἡ μονοφω-
νικὴ ἑλληνικὴ μουσικὴ μὲ νέα δομὴ καὶ λειτουργία τῶν
στοιχείων της, πρὸς σύνθεση νέων μελῶν, πρωτοτύπων, αὐτο-
μέλων ὅπως λέγονται στὴν τέχνη, ἱκανῶν νά χρησιμοποιηθοῦν
ὡς πρότυπα γιὰ προσομοιακὴ ἔπειτα ὑμνογραφία.

Στὰ ποιητικὰ γραφτά μου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἢ λίγο
ἀργότερα, ὑπάρχει ἡ δοκιμὴ μου γιὰ σχετικὸ ὑμνολόγημα
στον Ὁρθρο τοῦ ἀγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ. ... »

[Β' Λειτουργικὸ Συμπόσιο, ...]

Πλήρες τὸ ἀχροτελεύτιο καὶ ἐπιλογικὸ ἐκεῖνο μέρος εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Ἴσως πρέπει ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, σὲ μέλλουσα πανορθόδοξη-
οἰκουμενικὴ Σύνοδος, νά ὀρίσει σχετικὰ μὲ τίς Ἀκολουθίες ποὺ πρέπει νά τε-
λοῦνται στὰ μοναστήρια καὶ στίς “κατὰ κόσμον” ἐκκλησίες-ἱεροὺς ναοὺς, ἢ
νά διαχωρίσει τίς Ἀκολουθίες σὲ λογικὰ χρονικὰ διαστήματα, γιὰ νά τίς
παρακολουθοῦν οἱ ὅσοι πιστοὶ καὶ νά γλυτώσουν ἔτσι ἀπ’ τὴν ἐξαφάνι-
ση οἱ ποιητικώτατοι Κανόνες καὶ τὰ Καθίσματα καὶ οἱ Ἀναβαθμοὶ ποὺ
προηγοῦνται. Κι ἴσως πρέπει νά ἐπισκοπήσει στὸν συντελεσμὸ ἐνὸς ἄλλου
ποιητικοῦ εἴδους, - δὲν ξέρω πῶς μπορεῖ νά ὀνομασθῇ - , συντομότερου,
ικανοῦ ὅμως νά περιλάβει ὅλον τὸν Ὁρθρο μέχρι τοὺς αἴνους, μὲ νέα
γλῶσσα, νέα δομὴ, νέα μορφή, ἀλλὰ μὲ τὸ ἴδιο, βέβαια, δόγμα, τὰ ἴδια
δοξολογητικὰ ἢ παρακλητικὰ στοιχεῖα, τὴν ἴδια μουσικὴ σὲ καινούργια σύν-
θεση καὶ λειτουργία τῶν στοιχείων της. **Θαρροῦμε στὸ ἅγιον Πνεῦμα τῆς
προσκυνητῆς Τριάδος ποὺ τὰ “πάντα πληροῖ”** στὴν Ἐκκλησία καὶ πάντοτε
ἐπιφοιτᾷ στοὺς μῦστες καὶ στοὺς λειτουργοὺς κάνοντας αὐτὴν τὴν πρότα-
ση. Ἄν ἡ ἐποχὴ μας εἶχε ἕναν Ρωμανό, ἢ Ἀνδρέα, ἢ Κοσμά, ἢ Ἰωάννη Δα-
μασκηνὸ θὰ χαιρόμαστε μιὰ νέα ἐποχὴ στὴν ὑμνωδία-ὑμνολογία, γιὰπὶ
οὔτε ὁ Ρωμανὸς θὰ ποιοῦσε Κοντάκια οὔτε ὁ Δαμασκηνὸς Κανόνες, - μιᾶς
καὶ θὰ προὔπηρχαν -, ἀλλὰ κάποιο ἄλλο εἶδος, ποὺ θὰ ἦταν ἀποκύημα

τῆς ἁγιασμένης μεγαλοφυΐας τους. Ἔχουμε τὴν παράδοση καὶ τὴς δυνατότητες τῆς Βυζαντινῆς {Ὑμνολογίας καὶ} Μουσικῆς στὰ χέρια μας· ἡ ἔμπνευση εἶναι στὰ χέρια τοῦ Θεοῦ καὶ στὴ δική μας ἀφοσίωση σ' Αὐτόν».

{Γρ. Θ. Στάθη, “Ἡ Βυζαντινὴ Μουσικὴ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο σήμερα”, Βυζαντινὰ 4, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 408-409. ~ Ὁ β' αὐτὸς Λόγος μιᾶς Τετραλογίας, γράφτηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπηρετοῦσα τὴν στρατιωτικὴ μου θητεία, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1966, μὲ δοκιμακὸ χαρακτήρα.}

Σὲ μιὰ τέτοια εὐκταία νέα δημιουργία ἡ γλῶσσα νὰ εἶναι ἡ ‘κοινὴ’ σύγχρονη, ποιητικὰ δοδυλεμένη, καὶ ἡ ψαλτικὴ ἐπιτήδευση, ὡς ἔνδυμα τοῦ λόγου, νὰ εἶναι ἡ μονοφωνικὴ ἐλληνικὴ μουσικὴ μὲ νέα δομὴ καὶ λειτουργία τῶν στοιχείων τῆς, πρὸς σύνθεση νέων μελῶν, πρωτοτύπων, αὐτομέλων ὅπως λέγονται στὴν τέχνη, ἱκανῶν νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς πρότυπα γιὰ προσομοιακὴ ἔπειτα ὕμνογραφία.

Στὰ ποιητικὰ γραφτὰ μου ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ἢ λίγο ἀργότερα, ὑπάρχει ἡ δοκιμὴ μου γιὰ σχετικὸ ὕμνολόγημα στὸν Ὁρθρο τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Στὴ συνέχεια ἄλλα μελήματα πῆραν προτεραιότητα καὶ δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν τὴν εἰδικότερη ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ ὕμνολογικὸ εἶδος. Σᾶς ὁμολογῶ πάντως ὅτι χρέωσα τὸν ἑαυτό μου νὰ ποιήσω, ἂν ὁ Θεὸς εὐδοκήσει καὶ μὲ ἱκανώσει, ἓνα δεῖγμα ὕμνολογίας, ἢ καὶ περισσότερα, σύμφωνα μὲ τὴν σύλληψη τῆς ιδέας μου αὐτῆς. Θὰ πρόκειται γιὰ ‘ποίησιν’ τοῦ συναμφοτέρου, δηλαδὴ λόγου καὶ μέλους. Κι ἴσως ὁ Θεὸς φωτίσει μιὰ γενιὰ ὕμνολόγων του, οἱ ὁποῖοι θὰ ὀριοθετήσουν τὸ ζητούμενο αὐτὸ νέο ὕμνολόγημα τῆς ὀρθόδοξης λατρείας. Ἀμήν.

Γ'.

§ “Τί δεόν γενέσθαι”.

Ἡ τέχνη στὴ λατρεία ἐκφράζει –πρέπει νὰ ἐκφράζει– τὸ σύνολο τῶν πιστῶν· εἶναι μέσο καὶ ὄχημα γιὰ τὴν θέωση, δὲν

εἶναι αὐτοσκοπὸς τοῦ καλλιτέχνη καὶ τὸ χειρότερο, ναρκισσι-
σμὸς ἀτομικός. Ὁ ψάλτης ψάλλει ὄχι γιὰ κέφι του, ἀλλὰ
δανείζει τὴν φωνή του στοὺς ἐκκλησιαζόμενους νὰ ψάλουν, μὲ
τὰ ἰδιαίτερα συναισθήματα ὁ καθένας. Ὁ χαρακτήρας τῆς τέ-
χνης εἶναι πάγκοινος, εὐχαριστιακός, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ
ἀναφορὰ “πάσης τῆς ζωῆς ἡμῶν”, τῶν ἀδελφῶν μεταξὺ
μας, στὸν Χριστὸ τὸν Θεὸ ἡμῶν.

Ἡ νέα δημιουργία καὶ αἴγλη, τὸ ὅποιο καινούργιο, συντε-
λεῖται σὲ καιροὺς πνευματικῆς ἀνάτασης καὶ ἀκμῆς. Ἡ ἐπο-
χὴ μας, ἐποχὴ πνευματικῆς πείνας καὶ ἀπεμπόλησης τῆς
παράδοσης, γιὰ τοὺς ἐχέφρονες πρέπει νὰ κανοναρχεῖ ἐπα-
ναγωγή καὶ ἐπάνοδο στὸ ἀρχαῖον κάλλος καὶ στὶς παραδε-
δομένες μορφές τέχνης, καὶ ἀπολυπραγμώνητο σεβασμὸ σ’
αὐτές, καὶ ἀσκήση καὶ μαθητεία... γιὰ νὰ βοηθηθῇ ἡ πνευ-
ματικὴ ἀνόρθωση καὶ ἀνάταση καὶ μέσ’ ἀπ’ αὐτὴν καὶ ἡ ὅποια
καινούργια ἐκφραση καὶ δημιουργία.

§ ἡ στάση τῶν κληρονόμων καὶ φορέων τῶν καλῶν τεχνῶν.

Ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ, μὲ τὴν ὁποία εἶναι πλήρης ὁ οὐρανὸς
καὶ ἡ γῆ, ὑμνεῖται ἀκατάπαυστα ἀπὸ ὅλη τὴν ὄρατὴ καὶ ἀό-
ρατὴ κτίση, ἀσίγητα ἀπ’ πῆς νοερὲς δυνάμεις, τὰ χερουβὶμ
καὶ σεραφίμ, καὶ ἀγγελολόγητα ἀπ’ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ
κυριώτατο ὄργανο τῆς λογικῆς ὑμνήσεως, τὸν ἐμμελῆ λόγο.
Κι ὅπως ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ ἔτσι καὶ ἡ ὑμνησὴ τῆς εἶναι γῆς καὶ
οὐρανοῦ τὸ περιήχημα καὶ ὁ μόνος δρόμος πού μᾶς καθυπο-
δείχτηκε ἄνωθεν, μέσω τῶν θείων ἀναγνωσμάτων καὶ τῶν
διδασχῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς

άνοδό μας. Ἐκείνη ἡ θεολογικώτατη παρατήρηση τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου μὲ ἀναφορὰ στὸ θαῦμα τῆς σωτηρίας τῶν τριῶν παίδων στὴν κάμινο· “διὰ τοῦτο μὲν οὖν ἐσώθησαν, ὅτι ὑμνοῦν· ἠδέσθη τὴν προθυμίαν αὐτῶν τὸ πῦρ, ἕστερον ἠδέσθη καὶ τὴν ὠδὴν τὴν θαυμαστὴν ἐκείνην καὶ τοὺς ὕμνους” (Εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους, Λόγος Η', 9) εἶναι ἕνας βέβαιος καὶ ἀταλάντευτος κανόνας νὰ συμμετέχουμε κι ἐμεῖς, –ἢ καὶ νὰ προκαλοῦμε–, τὸ θαῦμα τῆς σωτηρίας μας, μὲ τὸν ἀπλούστερο καὶ μαζὶ τερπνότερο τρόπο, τὴν ὕμνηση δηλαδὴ τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ ἄλλωστε παρακελεύεται κι ὁ ψαλμωδός· “διὰ παντὸς ἡ αἴνεσις αὐτοῦ ἐν τῷ στόματί μου”.

Ἡ καλύτερη συγκεφαλαίωση τῆς ἀέναης ὕμνησης, ὡς ὀφειλόμενη ἀναφορὰ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου, βρίσκεται διατυπωμένη ἀριστοτεχνικὰ στὴν εὐχὴ τῆς ἀναφορᾶς τῆς θείας Εὐχαριστίας τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου, στὴν ὁποία ἀπηχεῖται ὁ δοξολογικὸς καὶ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρας τῶν συνάξεων τῶν πρώτων χριστιανῶν.

[Ἡ εἰς οὐρανοὺς ἀνοδος, ...]

“Ὡς ἀληθῶς ἄξιόν ἐστι καὶ δίκαιον, πρέπον τε καὶ ὀφειλόμενον, σὲ αἰνεῖν, σὲ ὑμεῖν, σὲ προσκυνεῖν, σὲ δοξολογεῖν, σοὶ εὐχαριστεῖν τῷ πάσης κτίσεως ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου δημιουργῷ, τῷ θησαυρῷ τῶν αἰώνιων ἀγαθῶν, τῇ πηγῇ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τῷ πάντων Θεῷ καὶ δεσπότῃ· ὃν ὑμνοῦσιν οἱ οὐρανοὶ καὶ οἱ οὐρανοὶ τῶν οὐρανῶν καὶ πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτῶν, ἡλῖός τε καὶ σελήνη καὶ πᾶς ὁ τῶν ἀστρῶν χορός, γῆ, θάλασσα καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς· Ἱερουσαλήμ ἡ ἐπουράνιος πανήγυρις ἐκλεκτῶν, ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς· πνεύματα δικαίων καὶ προφητῶν· ψυχὰ μαρτύρων καὶ ἀποστόλων· ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, θρόνοι, κυριότητες, ἀρχαὶ τε καὶ ἐξουσίαι καὶ δυνάμεις φοβεραί, χερουβὶμ τὰ πολυόμματα καὶ

τὰ ἑξαπτέρυγα σεραφίμ, ἀ ταῖς μὲν δυσὶ πτέρυξι κατακαλύπτει τὰ πρόσωπα ἑαυτῶν, ταῖς δυσὶ τοὺς πόδας, καὶ ταῖς δυσὶν ἰπτάμενα κέκραγεν ἕτερον πρὸς τὸ ἕτερον ἀκαταπαύστοις στόμασιν, ἀσιγήτοις δοξολογίαις τὸν ἐπινίκιον ὕμνον τῆς μεγαλοπρεποῦς σου δόξης, λαμπρᾶ τῆ φωνῆ ἄδοντα, βοᾶντα, δοξολογοῦντα, κεκραγόντα καὶ λέγοντα· ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξης σου” (Θ. Λειτουργία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου).

Στὴν θαυμάσια εὐχαρισπακὴ αὐτὴ εὐχὴ γίνεται μιὰ σαφέστατη ἀναφορὰ στὴν ἐπουράνια ἀέναη τέλεση τῆς θείας λατρείας, ὅπως μαρτυρεῖται στὴν βίβλο τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ μαζὶ μιὰ προβολὴ καὶ ἐπιβολὴ ἐκείνης τῆς ὑμνήσεως, “ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς”, “νῦν καὶ αἰεὶ”. “Μετὰ ταῦτα ἤκουσα ὡς φωνὴν μεγάλην ὄχλου πολλοῦ ἐν τῷ οὐρανῷ λεγόντων· ἀλληλούια· ἡ σωτηρία καὶ ἡ δόξα καὶ ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἡμῶν, ὅτι ἀληθινὰ καὶ δίκαια αἱ κρίσεις αὐτοῦ ... Καὶ ἤκουσα ὡς φωνὴν ὄχλου πολλοῦ, καὶ ὡς φωνὴν ὑδάτων πολλῶν, καὶ ὡς φωνὴν βροντῶν ἰσχυρῶν λεγόντων· ἀλληλούια· ὅτι ἐβασίλευσεν Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ. χαίρωμεν καὶ ἀγαλλιῶμεν καὶ δώσωμεν τὴν δόξαν αὐτοῦ” (Ἀποκάλυψις 19, 1 – 2 καὶ 6 – 7).

[Ἡ εἰς οὐρανοὺς ἀνοδος, ...]

Ἀλήθεια, ἀναρωτηθήκαμε ποτὲ ἂν οἱ ἄγγελοι “ἐν οὐρανοῖς” πρὸς ὕμνοῦν “ἀσιγήτως” μετέφρασαν στὴ σύγχρονη γλῶσσα τους – ἂν ὑπάρχει τέτοια – τοὺς ὕμνους τους; Τὸ λέω αὐτὸ γιὰτὸ καὶ “ἐπὶ γῆς” ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι ψάλλουμε “ἀγγελομιμήτως”, ἀφοῦ ἡ βιοτὴ μας καὶ τὸ πολίτευμά μας πρέπει νὰ τείνει πρὸς τὴν τελείωση καὶ τὴν πρὸς οὐρανοὺς ἀνοδ. Κι

Ένα ἀπ' τὰ τελεσφορώτερα ἀναγωγικά μέσα εἶναι τὸ μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, ποὺ ἐκφράζει μὲ τὸν καλύτερο δυνατὸ τρόπο, ὡς συνομοούσιο στοιχεῖο τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τὴν ἀναφορά κατὰ τὴν δημόσια λατρεία. Τὸ μέλος εἶναι τὸ πάντερπνο περιήχημα ποὺ ἱπλοῖ καὶ ἐνοποιεῖ τὸ μεσοδιάστημα γῆς καὶ οὐρανοῦ. Εἶναι τὸ ἀπλωμα τῶν φτερῶν γιὰ τὴν ἀνάτασή μας, ἅπαντοτε, νῦν καὶ αἰεὶ, ὅπως ἐκεῖνο τὸ κοσμοσωτήριο ἀπλωμα τῶν χειρῶν τοῦ Χριστοῦ πάνω στοῦ σταυροῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάει, πολὺ ποιητικὰ καὶ προφητικά, ὁ ἅγιος Ἰωάννης Δαμασκηνὸς στοῦ τροπάριο τῆς ἡ' ὠδῆς τοῦ ἀναστασίμου Κανόνος τοῦ δ' ἤχου.

Χεῖρας ἐκπετάσας ἐν σταυρῷ τὰ ἔθνη πάντα ἐπισυνήγαγες
καὶ μίαν ἐδείξας, Δέσποτα, ἐκκλησίαν ἀνυμνοῦσάν σε
τοῖς ἐπὶ γῆς καὶ οὐρανοῦ συμφώνως ψάλλουσιν·
εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα Κυρίου τὸν Κύριον.

[Ἡ εἰς οὐρανοὺς ἀνοδος, ...]

προτάσεις

Συγκεφαλαιώνοντας τὶς ἀπόψεις μου θεωρῶ ὅτι τρεῖς προτάσεις μου θὰ συνεισέφεραν στοῦ Συμπόσιο μας δημιουργικά.

α. Νὰ ἐκπονηθοῦν ἐρμηνευτικὰ βοηθήματα μὲ μετάφραση, “λογοτεχνική” βέβαια, στὴν σύγχρονη γλῶσσα μας, καὶ μὲ γνώση καὶ σοβαρότητα καὶ εὐαισθησία, τῶν κυριωτέρων

ἀκολουθιῶν τῆς λατρείας μας. Ὁ μουσικὸς κώδικας Ἀνθολόγιον, ποὺ περιέχει τὶς ἀκολουθίες τῶν δεσποτικῶν καὶ θεομητορικῶν καὶ τῶν μεγάλων ἀγίων ἑορτῶν, ἴσως εἶναι ἓνας ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν ὑμνογραφημάτων ποὺ πρέπει νὰ δοθοῦν στὸ σύγχρονο πλήρωμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Καὶ θὰ ἦταν μιὰ ἀπ' τὶς μεγαλύτερες ἀγαθοεργίες τῆς Ἐκκλησίας ἢ δωρεὰν προσφορά, ὅπως καὶ τὸ ἀντίδωρο, στὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα ποὺ ἐκκλησιάζεται, μέσω τῶν ἐνοριῶν.

β. Ἡ ὁποιαδήποτε μετάφραση τῶν ὕμνων, σὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἢ καὶ γενικευμένη κλίμακα, μὲ ταυτόχρονη προσαρμογὴ τοῦ μουσικοῦ ἐνδύματος καὶ μὲ σκοπὸ τὴν ψαλμώδηση στὴ λατρεία, σὲ παραμερισμὸ τῆς αὐθεντικῆς καὶ πρωτότυπης δημιουργίας, ὅπωςδήποτε εἶναι ἀτελέσφορη καὶ ἀδύναμη, καὶ τάραχο θὰ ἐγείρει “οὐ τὸν μικρόν”, γιὰτὶ ἔτσι φθείρεται καὶ ἀλλοιώνεται ἡ μορφή ἐνὸς ἔργου τέχνης, ὅπως εἶναι τὸ κάθε ὑμνολόγημα.

γ. Ἡ ποιμαίνουσα καὶ κηρύττουσα Ἐκκλησία, κατὰ κύριο λόγο, καὶ ὅλοι ἐμεῖς οἱ πιστοὶ μὲ τὰ ὅποια χαρίσματά μας, μποροῦμε νὰ ἐπιδείξουμε μεγαλύτερο ζῆλο γιὰ τὴν εὐπρέπεια τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δική μας τελείωση, κατὰ τὸ θεῖο λόγο “γίνεσθε τέλειοι καθὼς καὶ ὁ πατήρ μου τέλειός ἐστι”, γιὰ νὰ βοηθήσουμε σὲ μιὰ πνευματικὴ ἀνόρθωση σ' αὐτοὺς τοὺς τωρινούς χαλεπούς καὶ ἄμους καιρούς. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ μιὰ τέτοια πνευματικὴ ἀνάταση καὶ ἀκμή, εἰς κάποιους καιροὺς καὶ χρόνους, θὰ εὐδοκήσει ὁ Θεὸς νὰ φανοῦν ὑμνολόγοι νὰ ἀνυμνολογήσουν τὴ δόξα του μὲ

νέες μορφές ύμνήσεως, “συντόνως τεθηγμένες”. Ὡστόσο, ἐμεῖς ὡς φρόνιμοι, ἄς “πάρουμε καιρό” ἀπὸ τώρα.

Σᾶς εὐχαριστῶ.

Γρ. Θ. ΣΤΑΘΗΣ

Τετάρτη - Σάββατο, 14-17 Σεπτεμβρίου 2011

Βιβλιογραφία

Γρ. Θ. Στάθης, “Ἡ μουσικὴ ...”, Ἐκκλησία ΟΗ’ (2001), σσ. 118-126, καὶ Β’ Λειτουργικὸ Συμπόσιο.

Γρ. Θ. Στάθης, “Ἡ οὐσία τῆς λατρείας ... , Πρακτικὰ Α’ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου “Βυζαντινὴ μουσικὴ παράδοση καὶ σύγχρονη τεχνολογία”, Δεκέμβριος 1993 ὑπὸ Ο.Μ.Σ.Ι.Ε., Ἀθήνα 1995, σσ. 41-73.

Γρ. Θ. Στάθης, “Ἡ τῶν ἤχων τερπνότης. Ἡ χειρόγραφη παράδοση τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Μουσικῆς, ἥτοι τῆς Ἑλληνικῆς Ψαλτικῆς Τέχνης”, Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν ~ περίοδος 1994-1995, Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς: Βυζαντινοὶ Μελουργοί, σσ. 83-91.

Γρ. Θ. Στάθης, “Ἡ εἰς οὐρανοὺς ἀνοδος”...

Γρ. Θ. Στάθης, “Ἦχος καθαρὸς ἑορταζόντων” ...

πορίσματα

§ Ὁ ποιητικὸς λόγος καὶ τὸ μέλος ὡς μουσικὸ ἔνδυμα τοῦ λόγου συνυφάνθησαν ὀργανικὰ καὶ συνεκφαίρονται ἀδιάσπαστα ὡς ἄκουσμα· εἶναι ἡ ὑμνολογία, δηλαδὴ τὰ ἀνεπανάληπτα δημιουργήματα τῆς Ψαλμικῆς Τέχνης.

§ Τὸ μέλος ἐντυσε πὺς λέξεις καὶ τὰ νοήματα μὲ συγκεκριμένη μορφή στὸ κάθε εἶδος τῆς ὑμνογραφίας καὶ στὸν κάθε ἦχο τῆς ὀκτωηχίας καὶ στὴν κάθε μελικὴ μεταχείριση τῆς μελοποιίας. Ἡ παγίωση αὐτῶν τῶν μελικῶν μορφῶν καὶ ἡ ἀένανη ψαλτὴ παράδοσή τους ἀποτελεῖ τὸ περιήχημα τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κυριώτερα γνωρίσματα τῆς.

§ Ἡ Ὑμνολογία, λόγος καὶ μέλος, ὡς Ψαλμικὴ Τέχνη εἶναι μία ἀπ’ πὺς καλὲς τέχνες –τὴν ἀρχιτεκτονική, τὴν ζωγραφική, τὴν κεντητική– ποὺ διακονοῦν καὶ ἐκφράζουν τὴν ὀρθόδοξη πίστη κατὰ τὴν λατρεία. Ἡ πίστη ἐμπνέει τὴν τέχνη, καὶ ἡ τέχνη ἀγλαοκοπεῖ τὴν πίστη.

§ Οἱ καλὲς τέχνες, ἱερὲς στὸν ἐκκλησιαστικὸ χῶρο, ὡς καθ’-ιερωμένες στὴν λατρεία, εἶναι ὁ πολιτισμὸς μας ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς μέσ’ ἀπ’ τοὺς ἁγιασμένους δρόμους τῆς δισχιλιόχρονης ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης.

§ Ἡ δυνατότητα μετάφρασης τοῦ ποιητικοῦ λόγου τῶν ὕμνων, ὑπαρκτὴ καθ’ ἑαυτήν, προσκρούει, πέρα ἀπὸ ἐνδογενεῖς δυσκολίες ἀποδόσεως θεολογικῶν ὄρων καὶ νοημάτων, καὶ στὸ μουσικὸ ἔνδυμα τοῦ λόγου, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπηρεάζει σὲ πολλὰς περιπτώσεις καταστροφικά.

§ Ὁ ἀπολυπραγμόνητος σεβασμὸς στὸ πατροπαράδο-
το κληρονόμημά μας, ποὺ εἶναι ὁ πολιτισμὸς μας, δὲν ἐπι-
πρέπει φθορὰ καὶ ἀλλοίωση· γιατί θὰ πρόκειται γιὰ
βεβήλωση καὶ ἱεροσυλία.

§ Τὸ “δέον γενέσθαι” θὰ τὸ ὑπαγορεύσει μιὰ πνευματικὴ
ἀναγέννηση, γιὰ τὴν ὁποία πρέπει ἡ ποιμαίνουσα ἐκκλησία
καὶ ὅλοι ἐμεῖς νὰ ἐργασθοῦμε πολὺ καὶ νὰ προσδοκοῦμε τὴν
εὐδοκίαν τοῦ Θεοῦ νὰ ἐμπνεύσει τοὺς ὑμνολόγους τοῦ “νὰ ὑφά-
νουν νέους ὕμνους συντόμως τεθηγμένους” γιὰ νὰ ἀνυμνολο-
γοῦμε τὴν δόξαν του καὶ μὲ ἄλλες πρόσφορες μορφές
ὑμνολογίας, νῦν καὶ αἰεί.

περίληψη

Ἡ εἰσήγηση, στὸ πρῶτο μέρος, διατρίβει περὶ δύο καίριες ἐπισημάνσεις: Πρῶτο· γίνεται λόγος γιὰ τὴν “συνομοουσιότητα” λόγου καὶ μέλους. Οἱ ὅροι ὑμνολογία καὶ μουσική στὴ λατρεία, ποὺ εἶναι τὸ προκείμενο, ἐμπερικλείουν τὸ “συναμφότερο”, δηλαδὴ τὸν λόγο καὶ τὸ μέλος· ὁ λόγος εἶναι ψαλτὸς καὶ ἡ μουσική εἶναι λογική. Δεύτερο· τονίζεται ὅτι αὐτὸ τὸ συναμφότερο “λόγος καὶ μέλος” εἶναι μία ἀπ’ τὴς καλῆς τέχνης, ἡ Ψαλτικὴ Τέχνη. Ὡς καλὴ τέχνη ἡ Ψαλτικὴ εἶναι ἰσόκυρη μὲ τὴς ἄλλες καλῆς τέχνης ποὺ διακονοῦν καὶ ἐκφράζουν τὴν ὀρθόδοξη λατρεία· δηλαδὴ, τὴν ἀρχιτεκτονική, ὡς ναοδομία, τὴν ζωγραφική, ὡς ψηφιδωγραφία καὶ τοιχογραφία καὶ φορητὴ εἰκόνα καὶ μινιατούρα στὰ χειρόγραφα, καὶ τὴν κεντητική, καὶ ἄλλες μικροτεχνίες ἀκόμα. Αὐτὲς οἱ καλῆς τέχνης, ἱερὲς ὡς καθιερωμένες στὴν λατρεία, εἶναι ὁ ἐνιαῖος βυζαντινὸς καὶ μεταβυζαντινὸς πολιτισμὸς μας, κληρονόμημα σὲ ὅλους ἐμᾶς τοὺς νεοέλληνες, ποὺ βοηθάει τὴν προσομιλία μας μὲ τὸν Θεὸ καὶ τοὺς ἁγίους καὶ ὑπαγορεύει ἀπολυπραγμώνητο σεβασμὸ.

Στὸ δεύτερο μέρος λέγονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν μελοποιία τῶν ποικίλων ὑμνογραφημάτων καὶ καθίσταται φανερὴ ἡ συνύφανση λόγου καὶ μέλους καὶ ἡ συνεκφορὰ τους κατὰ τὴν ψαλμώδηση. Ἡ ὁποιαδήποτε μετάφραση τοῦ ὑμνητικοῦ λόγου, ποὺ ὁποσδήποτε ἀνακαταστρώνει τὰ νοήματα, συμπαρασύρει σὲ ἀλλαγὴ καὶ τοῦ ἐνδύματος τοῦ λόγου, δηλαδὴ τοῦ μέλους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι καταστροφὴ καὶ ἀφανισμὸς ἐνὸς μνημείου τέχνης, τῆς Ὑμνολογίας ἢ τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης, ποὺ ἔφτασε ὡς ἐμᾶς μὲ παραμόνημη μορφή, μέσ’ ἀπ’ τοὺς ἁγιασμένους δρόμους τῆς δυσχιλιόχρονης ἐκκλησιαστικῆς μας παράδοσης.

Τὴν θέλουμε μιὰ τέτοια ἀπεμπόληση; Ἄν δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε ἀντάξια, τουλάχιστον ἄς τὴν διατηρήσουμε ὡς καλοὶ φύλακες.

